

BEZPIECZEŃSTWO I POLITYKA ZAGRANICZNA

KAROLINA ZIELIŃSKA

Institut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN

ORCID: 0000-0003-3461-8637

**Izrael i Jordania –
dwadzieścia pięć lat po traktacie pokojowym**

Israel and Jordan twenty-five years after the peace treaty

Twenty-five years after the conclusion of the peace treaty, Israel and Jordan are bound by security partnership and limited economic cooperation. People-to-people relations remain problematic. State-to-nation imbalance occurring on both sides of the relationship has undermined the achievements of the cooperation so far, and the uncertainty regarding the American politics in the region intensifies tensions which grow due to the deadlock in the Israeli-Palestinian relations. The role of the United States as a hegemon guaranteeing the state of 'cold' peace is decreasing and this, in turn, activates the diplomacy of states comprising the region as well as other world powers. Finding a satisfactory solution to the Palestinian question conditions the implementation of regional cooperation projects, which are a necessary answer to the new trans-border challenges, such as those related to climate change, that influence the internal stability of the states and the state of peace in the region.

Keywords: Israel, Jordan, peace building, regional cooperation

Słowa kluczowe: Izrael, Jordania, budowa pokoju, współpraca regionalna

W artykule dokonano oceny stosunków izraelsko-jordańskich dwadzieścia pięć lat po podpisaniu dwustronnego traktatu pokojowego¹. Analiza została oparta na podstawie koncepcji Benjamina Millera nawiązującej do roli przesłanek wewnętrznych i zewnętrznych w budowania pokoju. Miller łączy

¹ *Treaty of peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan. 26 X 1994* [online], dostępny w internecie [dostęp: 23 VI 2019]: <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20JO_941026_PeaceTreatyIsraelJordan.pdf>.

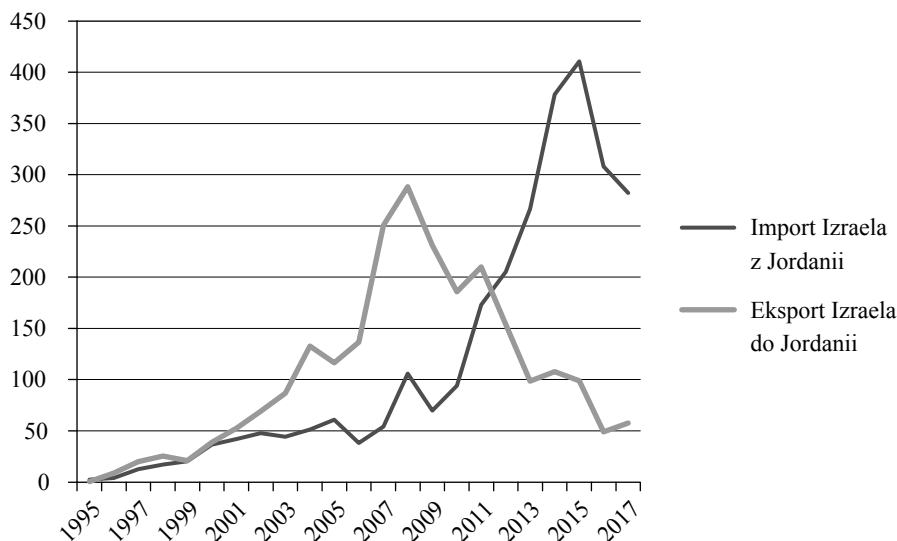
szanse powodzenia procesu pokojowego i różne jakości pokoju („temperatury”) z zakresem regionalnej równowagi między państwami i narodami. Równowagę tę zdefiniował jako zgodność podziału terytorialnego na państwa z narodowymi aspiracjami i politycznymi tożsamościami społeczeństw. Stwierdził, że w sytuacji braku równowagi między państwami i narodami, pokój może gwarantować potęga zewnętrzna, której wpływy zmniejszałyby skłonność do wojny i pomagałyby zarządzać konfliktem (pokój „zimny”). Gdy z kolei taka równowaga zaistnieje, pokojowe współistnienie może być oparte na faktycznej zmianie intencji prowadzącej do rozwiązania kwestii konfliktowych oraz do współpracy również na poziomie społeczeństw (pokój „zwykły”), a nawet do wspólnych instytucji (pokój „ciepły”). Nieodzownym warunkiem długoterminowego powodzenia procesów pokojowych jest więc realizacja wysiłków państwo- i narodotwórczych. Konieczne jest tu także uwzględnienie wpływu podmiotów podważających *status quo*, czynników demograficznych, jakości rządu oraz treści dyskursu politycznego, zwłaszcza gdy ma on wydźwięk nacjonalistyczny i etnocentryczny, pannaarodowy, delegitymizujący lub ekspansywny wobec innych państw. Procesy demokratyzacyjne mogą być destabilizujące, kiedy zwiększają wagę kwestii etnicznych i nacjonalizmu, ale też mogą wzmacniać państwo oraz identyfikację z nim, zmniejszać napięcia i dyskryminację, stabilizować relacje zewnętrzne. Zdaniem Millera zaprowadzenie pokoju w oparciu o wpływy i pomoc potęgi, może być pierwszym etapem procesu, który w kolejnych fazach zostanie wsparty na fundamencie zmieniających się intencji państw stabilnych wewnętrznie².

Wymiana bilateralna: osiągnięcia i problemy

Najbardziej znaną formą izraelsko-jordańskiej współpracy ekonomicznej są kwalifikowane strefy przemysłowe (13), których produkty otrzymują certyfikaty pochodzenia uprawniające do zwolnień celnych na rynku amerykańskim. Najnowszym projektem tego typu jest park przemysłowy „Jordan Gateway”

2 B. Miller, *The global sources of regional transitions from war to peace*, „Journal of Peace Research” 2001, vol. 38, No. 2, s. 199–225, dostępny w internecie [dostęp: 15 V 2018]: <<https://doi.org/10.1080/13523261003640967>>; tenże, *When and how regions become peaceful: potential theoretical pathways to peace*, „International Studies Review” 2005, 7, s. 229–267, dostępny w internecie [dostęp: 15 V 2018]: <<https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2005.00482.x>>; tenże, *Balance of power or the state-to-nation balance. Explaining Middle East war-propensity*, „Security Studies” 2006, vol. 15, No. 4, s. 658–705 [dostęp 15 V 2018]: DOI: 10.1080/09636410601184587.

realizowany na terytoriach Jordanii (większość powierzchni) i z udziałem Izraela (większość finansowania), a zaadresowany do przedsiębiorców interesujących się rynkami bliskowschodnimi i europejskimi. Ponadto ważnym elementem powstającym w tej strefie jest nowy most na rzece Jordan³. Realizacja projektu uległa opóźnieniu z powodu kryzysu politycznego w Izraelu – o czym dalej⁴. Jeśli natomiast chodzi o wolumen handlu między Izraelem a Jordanią, to w ostatnich latach dostrzegalne są tendencje spadkowe.

Wykres 1. Wolumen handlu Izrael–Jordania (dane w mln USD)⁵

Źródło: UN Comtrade Database [online], dostępny w internecie [dostęp: 30 VI 2019]: <<https://comtrade.un.org/data>>.

Ten trend wyjaśniany jest wdrażaniem od 2010 r. jordańsko-amerykańskiego porozumienia o wolnym handlu, które zmniejszyło zapotrzebowanie na wykorzystanie mechanizmu stref. Świadczy to o tym, że relacje przedsiębiorców w ramach stref koncentrowały się głównie na korzyściach płynących

3 The Ministry of Regional Cooperation, *אזור התעשייה והתעסוקה שער הירדן (Strefa Przemysłowa Wrota Jordanii)*, dostępny w internecie [dostęp: 30 VI 2019]: <<http://www.morc.gov.il/Projects/Pages/JordanGate.aspx>>.

4 D. Zaken, *Israel's political turmoil leaves economic peace with Jordan on hold*, al-Monitor [online], 13 XI 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/11/israel-jordan-king-abdullah-red-sea-dead-sea-canal-peace.html>>.

5 Ogółem biorąc, handel z Jordanią to jedynie ok. 0,33 proc. handlu izraelskiego, eksport do Izraela to ok. 4 proc. eksportu Jordanii. D. Zaken, *Israel's political...*

z amerykańskich przywilejów i nie doprowadziły do wykształcenia faktycznej sieci powiązań gospodarczych⁶.

Traktat pokojowy zobowiązuje Izrael do przekazywania Jordanii wody (45 mln m³ rocznie, obecnie zwiększone do 55 mln m³ w związku ze wzrostem zapotrzebowania po przyjęciu uchodźców z Syrii⁷), a także systemu wsparcia zarządzania wodą (np. oczyszczanie tzw. szarej wody)⁸. Kraje planują ponadto przeciwdziałać wysychaniu Morza Martwego, budując kanał zasilający je wodą z Morza Czerwonego. Jednocześnie powstałyby instalacje hydroelektryczne oraz odsalarnia w Akabie, która produkowałaby minimum 65 mln m³ wody pitnej rocznie. Projekt wzbudził duże nadzieje po stronie jordańskiej, lecz napotkał na wątpliwości ekonomiczne i ekologiczne oraz niewystarczające zaangażowanie strony izraelskiej. Rozważana jest realizacja projektu w ograniczonej formie⁹.

Nowym obszarem współpracy stała się energetyka. W związku z rozpoczęciem eksploatacji złóż gazu ziemnego na wodach terytorialnych Izraela rolę Egiptu w tym zakresie przejęło państwo izraelskie i od 2014 r. zapewnia jordańskim firmom w rejonie Morza Martwego gaz ze złoża Tamar. Poza tym od stycznia 2020 r. Izrael zaopatruje jordańskie krajowe przedsiębiorstwo elektryczne w surowiec ze złoża Lewiatan¹⁰. Izrael i Jordania biorą również udział w pracach regionalnego Wschodnio-Śródziemnomorskiego Forum Gazu, które ma utworzyć regionalny rynek gazu i nawiązać współpracę infrastrukturalną¹¹. Jednocześnie kryzys syryjski skłonił kraje do poszerzenia kooperacji w sektorze transportu. Jordański eksport, dotąd korzystający z syryjskich dróg i portów morskich, przeniesiony został na szlaki izraelskie oraz

6 Y. Gal, *Israel-Jordan Cooperation: A potential that can still be fulfilled*, MITVIM, 2018, s. 15, dostępny w internecie [dostęp: 26 VI 2018]: <https://www.mitvim.org.il/images/English_-_Yitzhak_Gal_-_Israel-Jordan_cooperation_-_May_2018.pdf>.

7 O. Eran, *Israel-Jordan: The peace agreement's 20th anniversary*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight 621, 26 X 2014, dostępny w internecie [dostęp: 14 V 2018]: <<https://www.inss.org.il/publication/israel-jordan-the-peace-agreements-20th-anniversary/>>.

8 Y. Gal, *Israel-Jordan...*, s. 12; O. Eran, *Israel-Jordan...*

9 S. Surkes, *Sinking Israel-Jordan relations leave Dead Sea, a natural wonder, low and dry*, "The Times of Israel" [online], 7 XI 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/sinking-israel-jordan-relations-leave-dead-sea-a-natural-wonder-low-and-dry>>.

10 Y. Gal, *Israel-Jordan...*, s. 13.

11 M. Saied, *Is new energy league an alliance against Ankara?*, al-Monitor [online], 24 I 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/01/gas-regional-market-eastern-mediterranean-cairo-ankara.html>>.

do portu w Hajfie¹². Najmniejsze postępy osiągnięto w dziedzinie stosunków międzyludzkich, co sprawia, że pokój pozostaje „zimny”. W Jordanii wobec normalizacji kontaktów występuje silny ruch sprzeciwu. Chociaż wpływ jego głównego rzecznika – Islamskiego Frontu Działań – słabną¹³, to jednak ruch piętnujący osoby utrzymujące kontakty z Izraelem ma decydujący wpływ na ton dyskursu¹⁴. Według badań 42 proc. Jordańczyków uważa Izrael za główną przyczynę zagrożenia swojego bezpieczeństwa¹⁵, a 70% chciałoby zredukowania współpracy politycznej z Izraelem¹⁶. Jednocześnie część uważa pragmatyczną współpracę z Izraelem za pożądaną, lecz z obawy przed ruchem antynormalizacyjnym nie zdradza prawdziwych poglądów¹⁷. Badania wykonane w 2017 r. wskazały, że po stronie izraelskiej 60 proc. ankietowanych deklaruowało pozytywny stosunek do Jordańczyków, a 79 proc. pozytywnie oceniło wpływ *Traktatu* na region¹⁸. Problemy natomiast stwarzają przede wszystkim: dostępność wiz dla Jordańczyków, izraelska biurokracja, obojętność i brak zaangażowania. Wymiana międzyludzka obejmuje przede wszystkim kilka tysięcy izraelskich Arabów studiujących w Jordanii oraz niewielki ruch turystyczny z Izraela¹⁹. Nieliczne są organizacje pozarządowe zajmujące się pojednaniem, a ich wpływ – ograniczony. Zaliczyć do nich można Amman Center for Peace and Development i Center for Israel Studies w Jordanii oraz Arava Institute for Environmental Studies i powiązane z nim centra w Izraelu,

12 O. Eran, *Israel-Jordan...*

13 O. Al-Sharif, *Jordan's political parties see uncertain future*, al-Monitor [online], 21 V 2018 [dostęp: 24 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/05/jordan-engineers-association-islamists-civil-coalition.html>>.

14 F. Mitha, *The Jordanian-Israeli relationship: The reality of 'cooperation'*, „Middle East Policy”, vol. XVII, No. 2, dostępny w internecie [dostęp: 23 VI 2019]: <<https://mepc.org/jordanian-israeli-relationship-reality-cooperation>>; P.L. Scham, R.E. Lucas, *“Normalization” and “anti-normalization” in Jordan: the public debate*, “Middle East Review of International Affairs” 2001, vol. 5, No. 3 (September), s. 54–70.

15 BBC News, *The Arab world in seven charts. Are Arabs turning their backs on religion?* [online], 24 VI 2019 [dostęp: 4 VII 2019], dostępny w internecie: <<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-48703377>>.

16 R. Hussein, *NAMA survey shines spotlight on Jordanian perceptions of foreign relations*, “The Jordan Times” [online], 16 X 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<http://www.jordantimes.com/news/local/nama-survey-shines-spotlight-jordanian-perceptions-foreign-relations>>.

17 Zob. np. F. Mitha, *The Jordanian-Israeli...*

18 F. Braizat, *Israeli views of peace, King and country*, “The Jordan Times” [online], 27 X 2018 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <<http://jordantimes.com/opinion/fares-braizat/israeli-views-peace-king-and-countr>>.

19 Y. Gal, *Israel-Jordan...*, s. 11–12, 14, 18.

jak również EcoPeace Middle East, która buduje izraelsko-jordańsko-palestyńskie koalicje na rzecz środowiska. Przykładem współpracy jest też Morski Park Pokoju Morza Czerwonego, mający chronić ekosystem raf koralowych w związku z rosnącym ruchem turystycznym, urbanizacją i innymi zagrożeniami. W tym celu podejmowane są wspólne badania i monitoring²⁰.

Izraelska organizacja Isra Aid w zakresie swoich działań humanitarnych pomaga syryjskim uchodźcom w Jordanii, współpracując z lokalnymi partnerami²¹. Z kolei w czasie klęsk żywiołowych i wypadków Izrael oraz Jordania wzajemnie się wspierają, wysyłając odpowiednie jednostki²². Dane OECD wskazują, że od 2001 r. Jordania znajduje się w czołówce odbiorców izraelskiej Oficjalnej Pomocy Rozwojowej (ODA). W latach 2013–2016 Jordania była największym biorcą, za wyjątkiem 2016 r., kiedy pomoc dla Syrii (52,86 mln USD) przekroczyła tę dla Jordanii (40,22 mln USD). Wynika to z częściowego kwalifikowania izraelskich zobowiązań traktatowych jako ODA. Niezależnie od tego izraelski program pomocy technicznej mógłby odgrywać większą rolę w budowie relacji. Z dostępnych informacji wynika jednak, że jordańscy uczestnicy zwykle ukrywają przed otoczeniem udział w szkoleniach izraelskich, a wiele izraelskich projektów pomocowych nie ujawnia proveniencji. Stąd dane dotyczące projektów są bardzo skąpe²³.

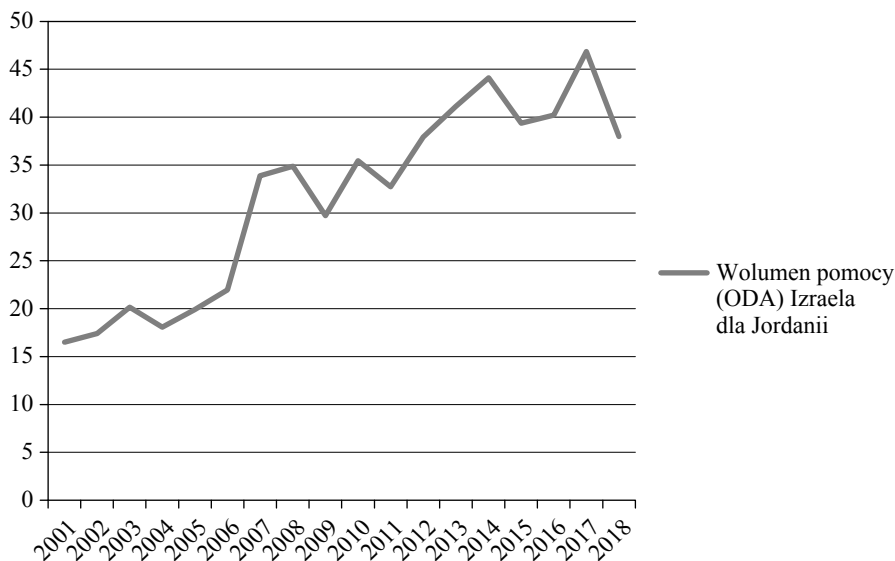
Jordania i Izrael podobnie postrzegają gwarancje bezpieczeństwa, gdyż rosnące irańskie wpływy militarne w Syrii i polityczne w Iraku są dla nich ciągłym zagrożeniem. Państwa te współpracowały na rzecz utworzenia na terenach przygranicznych Syrii strefy deeskalacji, wspierały starania o wyeliminowanie z tych terenów tzw. Państwa Islamskiego (PI) i zabiegają o wycofanie

20 M.E. Portman, Y. Teff-Seker, *Factors of success and failure for transboundary environmental cooperation: projects in the Gulf of Aqaba*, "Journal of Environmental Policy & Planning" 2017, vol. 19, No. 6, s. 810–826, dostępny w internecie, [dostęp: 29 VI 2019]: <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1523908X.2017.1292873>>.

21 D. Kamin, *For Syrian refugees in Jordan, aid from Israel comes in a whisper*, "The Times of Israel" [online], 20 X 2013 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/for-syrian-refugees-in-jordan-aid-from-israel-comes-in-a-whisper>>.

22 Zob. np. J.A. Gross, *18 die as school trip swept away in Jordan flooding; Israel joins rescue effort*, "The Times of Israel" [online], 25 X 2018 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <https://www.timesofisrael.com/at-least-10-killed-in-jordan-flooding-idf-joins-rescue-effort>.

23 Wywiady autorki z dr Alizą Belman Inbal, Tel Aviv (czerwiec 2015) oraz z ambasadorem Benny Omerem, Jerozolima, maj 2017. Przykłady projektów: wyposażenie oddziału intensywnej opieki medycznej szpitala Czerwonego Półksiężycza w Ammanie; prowadzenie farm demonstracyjnych w regionach Karak i Irbid. Zob. G. Press-Barnathan, *The political economy of transitions to peace*, University of Pittsburgh Pre, Pittsburgh 2009, s. 7.

Wykres 2. Wolumen izraelskiej ODA dla Jordanii (w mln USD)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych QWIDS OECD.

z południowej Syrii sił irańskich i proirańskich (Hezbollah)²⁴. W lipcu 2018 r., w obliczu likwidacji strefy deeskalacji przez siły proreżimowe, izraelska armia ewakuowała z Syrii do Jordanii 422 osoby – ratowników medycznych, tzw. Białe Hełmy i ich rodziny²⁵.

Kwestia palestyńska w relacjach dwustronnych

Opisane dylematy wskazują, że niestabilność regionalna sprzyja współpracy Izraela i Jordanii. Jednocześnie relacjom tym nie służy impas w stosunkach izraelsko-palestyńskich, który oddala perspektywę rozwiązania dwupaństwowego wskutek ekspansjonistycznej polityki izraelskiej na terytoriach kategorii C oraz dwuwładzy po stronie palestyńskiej – rząd Fatahu w Autonomii Palestyńskiej (AP) na Zachodnim Brzegu oraz Hamasu w Strefie Gazy.

24 M. Asseburg, *Eastern Mediterranean dynamics and the evolving war in Syria: The risk of military spill-over and policy options for the EU*, s. 63–64, 67–68, 72–73, [w:] *The Eastern Mediterranean. New dynamics and potential for cooperation*, ed. N. Goren, EuroMeSCo Joint Policy Study 9, March 2018, p. 60–82.

25 AFP, *Syrian White Helmets rescued through Israel leave Jordan for west*, “The Times of Israel” [online], 17 X 2018 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/syrian-white-helmets-rescued-through-israel-leave-jordan-for-west>>.

Analizy tej kwestii należy dokonać, co istotne, w kontekście jordańskiego panowania nad Zachodnim Brzegiem w latach 1948–1967, próby obalenia monarchii przez Organizację Wyzwolenia Palestyny (OWP) w 1971 r., a także historii (1972–1987) jordańskich propozycji utworzenia konfederacji lub autonomii łączących terytoria jordańskie i palestyńskie. Jordania dopiero w 1988 r. rzekła się praw do Zachodniego Brzegu. Podobnie OWP aż do lat osiemdziesiątych XX w. uznawała Jordanię za część Wielkiej Palestyny²⁶. Przeciwdziałanie próbom rozwiązania problemu poprzez którąś z odmian „opcji jordańskiej”²⁷ stanowi obecnie jedno z podstawowych założeń jordańskiej polityki wobec konfliktu²⁸. Podejście to w obecnej sytuacji może podważać przyszłość projektów trójstronnych odpowiadających na problemy transgraniczne. Choć projekty te mogą nie mieć nic wspólnego z dążeniami do utworzenia federacji lub przekazania części Zachodniego Brzegu z powrotem w zarząd jordański, to mogą być torpedowane przez siły wyolbrzymiające takie zagrożenie. W krótszej perspektywie zagrożeniem dla Jordanii może być destabilizacja AP w wyniku kryzysu politycznego lub gospodarczego.

Izrael z kolei postuluje, aby układy z Palestyńczykami zapewniały kontrolę armii izraelskiej (a przynajmniej sił międzynarodowych) nad zachodnią stroną Doliny Jordanu. Jest to interpretowane na wiele sprzecznych sposobów. Po pierwsze jako wyraz ograniczonego zaufania wobec zdolności Jordanii do kontrolowania granicy i prewencji terroryzmu. Po drugie jako wynik obawy przed możliwością przejścia władzy w Jordanii przez siły antyizraelskie²⁹. Po trzecie izraelskie żądanie może mieć na celu zabezpieczenie interesu jordańskiego, jakim jest ograniczenie zagrożeń politycznych, a także dla bezpieczeństwa wewnętrznego, które pojawi się po utworzeniu państwa palestyńskiego³⁰. Po czwarte miałyby to wedle wizji radykalnej izraelskiej prawicy (zdaniem części lewicowych komentatorów) ułatwić aneksję całego Zachodniego Brzegu i katalizować przewrót w Jordanii, który obali króla

26 F. Mitha, *The Jordanian-Israeli...*

27 Zob. np. O. Eran, *The idea of a Jordanian-Palestinian confederation, revisited*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight No. 1092 [dostęp: 6 IX 2018], dostępny w internecie: <<https://www.inss.org.il/publication/idea-jordanian-palestinian-confederation-revisited/>>.

28 O. Eran, *Israel-Jordan...*

29 C.B. Glick, *The real face of Jordan*, „Jerusalem Post” [online], 20 III 2017 [dostęp: 26 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/Opinion/The-real-face-of-Jordan-484720>>.

30 A. Haak, *The danger to Jordan of a Palestinian State*, BESA Perspectives Papers [online], 1 VIII 2018 [dostęp: 3 VI 2018], dostępny w internecie: <<https://besacenter.org/perspectives-papers/danger-jordan-palestinian-state/>>.

i pozwoli przejąć władzę Palestyńczykom, czyniąc Jordanię – Palestyną³¹. Rozstrzygnięcie faktycznych intencji zależy od kontekstu, w jakim tego rodzaju sugestie padają, oraz zakresu terytorialnego i charakteru (wojskowego lub cywilnego) ewentualnej stałej izraelskiej obecności w Dolinie.

Wpływ czynników wewnętrznych

Biorąc pod uwagę koncepcje Millera, należy zauważyć, że po obu stronach relacji izraelsko-jordańskiej występuje nierównowaga na linii państwo–naród. W przypadku Jordanii główną osią napięcia jest podział na endogennych Jordańczyków i napływowych Palestyńczyków stanowiących 55–70 proc. ludności. Większość z nich posiada obywatelstwo i pełnię powiązanych praw³², choć zdarzały się przypadki kolektywnego odbierania obywatelstwa pewnym grupom³³.

Jeśli chodzi o rdzenną ludność Wschodniego Brzegu Jordanu (w literaturze określaną jako plemiona beduińskie, plemiona jordańskie, Transjordańczycy lub Wschodni Jordańczycy), to należy zauważyć, że jej alians z monarchią słabnie. Król Abdullah II bywa oskarżany o nadmierną uległość wobec postulatów palestyńskich, wypominane mu jest palestyńskie pochodzenie i wpływy żony, Ranii (choć bywa to też interpretowane jako czynnik jednoczący)³⁴. Transjordańczycy są nadreprezentowani w armii i administracji, natomiast Palestyńczycy stanowią większość sektora prywatnego. Sektor publiczny jest z kolei przzerośnięty i nieefektywny, a liberalne reformy ograniczają korzyści z niego płynące, podważając lojalność Transjordańczyków³⁵. Ich znaczący udział w protestach przeciwko polityce ekonomicznej – np. przeciw

31 R. Alpher, *Israeli right wants end to peace with Jordan*, ha-Arec [online], 24 XII 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.haaretz.com/israel-news/premium-israeli-right-end-peace-jordan-king-abdullah-ii-annexation-1.8295211>>.

32 Refworld, *Jordan. Rights and obligations of Palestinians living in Jordan without Jordanian citizenship, not including Palestinian refugees fleeing Syria since 2011, including employment, mobility and access to social services* (2013–May 2014), dostępny w internecie [dostęp: 6 VII 2019]: <<https://www.refworld.org/docid/53ecc8004.html>>.

33 F. Mitha, *The Jordanian-Israeli...*

34 N. Due-Gundersen, *Nationalism in Jordan: king, tribe, or country? Part two*, openDemocracy [online], 16 I 2017 [dostęp: 1 VII 2019], dostępny w internecie: <<https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/nationalism-in-jordan-king-and-tribe-or-love-of-country-part-tw>>.

35 I. El-Anis, *Jordan in 2018: Too stable to fail, Too small to flourish*, IE MED Mediterranean Yearbook 2018, p. 4, dostępny w internecie [dostęp: 5 X 2018]: <https://www.iemed.org/observatori/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2018/Jordan_Stable_Imad_El-Anis_Medyearbook2018.pdf>.

handlowi gazem z Izraelem – sygnalizuje osłabienie fundamentalnego filaru systemu politycznego, gdy tymczasem rośnie poparcie dla władz w palestyńskiej części społeczeństwa. Transjordańczycy kontestują wzrastające znaczenie Palestyńczyków, podnosząc, że oto Jordania przekształca się w Palestynę³⁶. Argument ten ma konotacje antyizraelskie, chociaż w istocie nie jest wymierzony w Izrael, ale w jordańskich Palestyńczyków.

W czasie Arabskiej Wiosny (2011–2012) przez Jordanię przetoczyła się fala protestów przeciwko bezrobociu, biedzie i korupcji³⁷. Na przełomie maja i czerwca 2018 r. na tle kryzysu finansów państwa rozpoczął się strajk generalny i urządzano demonstracje. Doprowadziło to do dymisji premiera, lecz nie miało charakteru antyreżimowego³⁸. Wśród powodów utrzymywania się wrogości wobec Izraela wskazywane są m.in. zawiedzione nadzieje, że podpisany *Traktat* przyniesie wzrost zamożności³⁹.

Monarchia jordańska podejmuje liczne działania prowadzące do kształtowania charakteru narodowego, podkreślając wspólną tożsamość narodową i kulturową. W haśle „Jordania najpierw” (od 2002 r.) zawierają się działania związane z polityką modernizacji, patriotyzmem opartym na lojalności wobec monarchii oraz na nowym kontrakcie społecznym, w którym interesy kraju wyprzedzają partykularyzmy (islamistyczny, palestyński czy panarabski), ale jednocześnie jest promowana demokracja, prawa człowieka, równość i pluralizm⁴⁰. Reformy demokratyzujące i decentralizujące nie podważają monarchii, chociaż jedną z osi konfliktu wokół nich jest postulat, by zwiększyć kompetencje parlamentu kosztem uprawnień króla. Badacze zwracają jednak uwagę, że sprzeciw islamistów wobec pokoju z Izraelem przyczynił się do regresu trendów liberalnych, a pełna demokratyzacja Jordanii mogłaby podważyć

36 C.R. Ryan, *Jordan and the Arab uprisings: regime survival and the politics beyond the state*, Columbia University Press, New York 2018, s. 24, 29, 30–31, 60, 66–67, 107.

37 H. W. Al-Naser, *New social enterprises in Jordan redefining the meaning of civil society*, Chatham House Middle East and North Africa Programme Research Paper, September 2016, s. 6, dostępny w internecie [dostęp: 14 V 2018]: <<https://www.chathamhouse.org/publication/new-social-enterprises-jordan-redefining-meaning-civil-society>>.

38 O. Eran, *Demonstrations in Jordan: A bona fide threat to the regime?*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight No. 1065 [online], 7 VI 2018 [dostęp: 7 VI 2018], dostępny w internecie: <<https://www.inss.org.il/publication/demonstrations-jordan-bona-fide-threat-regime/>>.

39 G. Press-Barnathan, *The political economy...*, s. 67–68.

40 M.A. Al Oudat, A. Alshboul, 'Jordan First': tribalism, nationalism and legitimacy of power in Jordan, "Intellectual Discourse" 2010, vol. 18, No. 1, s. 65–96, dostępny w internecie [dostęp: 1 VII 2019]: <<https://journals.iium.edu.my/intdiscourse/index.php/islam/article/view/138>>; Due-Gundersen, *Nationalism in Jordan...*

proces pokojowy⁴¹. Te problemy potęgowane są przez nowe ruchy migracyjne, np. napływu od 2003 r. uchodźców przybywających z Iraku i przede wszystkim z Syrii. Przeważnie nie planują oni powrotu do krajów pochodzenia⁴², niepełna zaś ich integracja stanowi obciążenie dla budżetu i stabilności społecznej. W efekcie Jordania staje się coraz bardziej podatna na zewnętrzne czynniki destabilizujące i zależna od zewnętrznego wsparcia.

W Izraelu kwestia spójności państwo–naród, poziomu satysfakcji z terytorialnego *status quo*, napięć wynikających ze zróżnicowania populacji (w tym np. wzrostu populacji ortodoksyjnych Żydów i utrzymywania ich przywilejów⁴³) oraz wyzwań związanych z systemem politycznym nabierają coraz większego znaczenia w analizach zewnętrznych relacji tego kraju.

Sytuacja polityczna po przedterminowych wyborach parlamentarnych w kwietniu 2019 r. stała się odbiciem tych właśnie napięć. Po raz pierwszy w historii negocjacje koalicyjne nie doprowadziły do utworzenia rządu. Ostatecznie zakończyło się to rozpisaniem nowych wyborów, ponieważ urzędujący premier Benjamin Netanjahu nie chciał dopuścić do próby utworzenia rządu przez opozycję. Klincz utrzymał się również po drugich wyborach przedterminowych (wrzesień 2019 r.). Kryzys ustrojowy przejawiał się ponadto w dążeniu do podważania przez polityków roli Sądu Najwyższego i praw mniejszości arabskiej oraz w próbach omijania zasad rządów prawa, a także ograniczaniu wolności organizacji pozarządowych. Chociaż wiele propozycji nieoliberalnych reform odrzucono, to samo ich pojawienie się sygnalizowało niebezpieczne tendencje i mogło wywołać „efekt mrozący”⁴⁴.

W sprawach polityki zagranicznej istniejące podziały – poza szerokim konsensusem co do konieczności powstrzymywania Iranu, Hamasu czy

41 G. Press-Barnathan, *The political economy...*, s. 65–66. Osobną kwestią, zmienną w czasie, jest relacja państwa oraz jordańskiego Bractwa Muzułmańskiego: D. Siddhartha Patel, *The communal fracturing of the Jordanian Muslim Brotherhood*, “Middle East Brief” 2018, No. 113, Brandeis University, January 2018, dostępny w internecie [dostęp: 1 VII 2019]: <<https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/101-200/meb113.pdf>>.

42 O. Al-Sharif, *Jordan's Syrian refugees are not going home anytime soon*, al-Monitor [online], 13 III 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/03/jordan-syrian-refugees-return-home-costs.html>>.

43 D. Ben-David, *Two wars and demography. A long run view of Israel's recent elections*, Shoresh Institution for Socioeconomic Research, Policy Brief, May 2019, dostępny w internecie, [dostęp: 1 VII 2019]: <<http://shoresh.institute/policy-brief-eng-ElectionsAnalysis.pdf>>.

44 Zob. np. N. Chazan, *The erosion of Israel's democracy*, “The Times of Israel” [online], 27 V 2019 [dostęp: 2 VII 2019], dostępny w internecie: <<https://blogs.timesofisrael.com/the-erosion-of-israels-democracy/>>.

braku partnera po stronie palestyńskiej – przekładają się na spór w odniesieniu do aksjomatów. Impas w kwestii palestyńskiej petryfikuje izraelską kontrolę nad strefą C na Zachodnim Brzegu. Narastają żądania dotyczące aneksji strefy, a to najpewniej oznaczałoby upadek AP, olbrzymie koszty finansowe i społeczne związane z administrowaniem tym terytorium oraz jego ludnością, także zapaść w międzynarodowych kontaktach Izraela⁴⁵. Jednocześnie centrum sceny politycznej, eksperci i sektor bezpieczeństwa wzywają do jak najszybszego, nawet jednostronnego, wycofania się z Zachodniego Brzegu, aby ocalić szanse na rozwiązanie dwupaństwowe i charakter Izraela jako państwa żydowskiego oraz demokratycznego.

Ten spór aneksjonistów i zwolenników wycofania się dotyka samych fundamentów wizji związanej z charakterem i przyszłością państwa. W połączeniu z postawą władz AP sprawił, że rząd izraelski nie podejmował w ostatnich latach wysiłków na rzecz zakończenia konfliktu, a *de facto* sprzyjał lobby pro-aneksjonistycznemu. Z punktu widzenia współpracy z Jordanią tendencje te sprzyjają niskiemu poziomowi zaufania i narastaniu napięć. Wielu analityków wskazuje też na niechętnie stosunki osobiste Netanjahu i króla Jordanii oraz wycofanie się po stronie jordańskiej na nowy rząd i zmianę premiera w Izraelu⁴⁶.

Rola mocarstw

Stany Zjednoczone zgodnie z tezami Millera długo mogłyby być uznawane za hegemoną gwarantującego utrzymanie pokoju „zimnego”. Kontynuując pomoc wojskową dla Izraela, USA jednocześnie wspomagały wieloletni wzrost jordańskiej gospodarki poprzez umorzenie długu, programy bezpośredniej pomocy budżetowej i liberalizację importu⁴⁷; były poza tym źródłem

45 Commanders for Israel's Security, *Ramifications of West Bank Annexation: Security and beyond*. Summary 2018, dostępny w internecie, [dostęp: 31 V 2019]: <<http://en.cis.org.il/wp-content/uploads/2018/12/RAMIFICATIONS-OF-WEST-BANK-ANNEXATION.pdf>>.

46 O. Al Sharif, *25 years on, Jordan-Israel peace is frostier than ever*, al-Monitor [online], 23 X 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/10/jordan-israel-peace-treaty-anniversary-relations.html>>. Benjamin Ganc, lider opozycji izraelskiej, dopuścił możliwość anektowania jedynie największych osiedli żydowskich tuż przy granicy i tylko w porozumieniu ze społecznością międzynarodową, zwłaszcza z Jordanią i Egiptem. Objęcie 17 maja 2020 r. przez Ganca teki Ministra Obrony oraz funkcji wicepremiera i przyszłego (od 17 listopada 2021) premiera w nowym rządzie jedności z blokiem premiera Netanjahu, w połączeniu z objęciem funkcji Ministra Spraw Zagranicznych przez bliskiego współpracownika Ganca, Gabriela Aszkenaziego, predestynuje Ganca do wywarcia pewnego wpływu na politykę państwa w kwestii palestyńskiej.

47 Y. Gal, *Israel-Jordan...*, s. 6.

politycznej stabilizacji pokoju. Tę rolę osłabiła polityka prezydenta Donalda Trumpa. W grudniu 2017 r. amerykański prezydent ogłosił, że na podstawie ustawy z 1995 r. przenosi ambasadę USA z Tel Awiwu do Jerozolimy. Placówkę ulokowano w zachodniej części miasta, która uznawana jest za stolicę Izraela także przez Rosję. Inne państwa uzależniają jednak przeniesienie swoich ambasad od porozumienia izraelsko-palestyńskiego zakładającego utworzenie stolicy palestyńskiej w Jerozolimie Wschodniej, którą Izrael odbił w 1967 r. od Jordanii⁴⁸ i anektował w 1980 r. Zmianę polityki USA opatrzone zastrzeżeniem, że nie przesądza o przyszłych granicach, niemniej ruch ten został potępiony przez świat arabski. Król Jordanii wzmacniał swoją pozycję w elektoracie palestyńskim, wbrew interesom Izraela, przeciwdziałając chęci przenoszenia ambasad przez kolejne kraje⁴⁹. Innym posunięciem amerykańskim zagrażającym interesom i stabilności Jordanii stało się zaprzestanie dotowania UNRWA – agencji ONZ – utrzymującej palestyńskich uchodźców i ich potomków. Upadek agencji oznaczałby m.in. wywołanie kryzysu wśród ok. 2 mln osób zarejestrowanych przez nią na terenie Jordanii i posiadających w 90 proc. obywatelstwo tego kraju⁵⁰.

Pojawiły się ponadto spekulacje, że przygotowana przez administrację w latach 2017–2019 propozycja pokojowa została oparta na koncepcji konfederacji⁵¹. Długi brak informacji o założeniach planu spotęgował napięcia w Jordanii. Jordania wysłała co prawda delegację na zorganizowany przez USA, prezentujący ekonomiczną część planu, warsztat w Bahrajnie (25–26 VI 2019), zastrzegając jednak, że podstawą porozumienia musi być rozwiązanie dwupaństwa⁵². Poza tym skrytykowała część polityczną planu, przedstawioną ostatecznie 28 stycznia 2020 r., ze względu na postawione w nim warunki powstania pań-

48 Jordania zajęła Zachodni Brzeg wraz z Jerozolimą Wschodnią w trakcie wojny arabsko-izraelskiej w 1948 r. i anektowała go w 1951 r.

49 Zob. np. D. Kuttab, *King Abdullah stands strong on Jerusalem*, al-Monitor [online], 27 III 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/03/jordan-king-cancel-romania-visit-israel-jerusalem.html>>.

50 O. Al-Sharif, *Jordan can't afford to lose UNRWA battle*, al-Monitor [online], 30 VIII 2018 [dostęp: 27 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/08/jordan-support-unrwa-budget-palestinian-refugees.html>>. Zdaniem krytyków UNRWA utrwała konflikt, gdyż *de facto* uniemożliwia kolejnym pokoleniom Palestyńczyków wyjście z uchodźstwa i integrację w krajach, które przyjęły ich przodków.

51 Y. Beilin, *Could Israeli-Palestinian confederation bring peace?*, al-Monitor [online], 6 IX 2018 [dostęp: 27 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/09/israel-jordan-palestinians-us-donald-trump-mahmoud-abbas.html>>.

52 K. Abu Toameh, *Jordan awaits Trump deal with fear, rumors*, "The Jerusalem Post" [online], 19 V 2019 [dostęp: 29 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/Middle-East/Jordan-awaits-Trump-deal-with-fear-rumors-590035>>.

stwa palestyńskiego i stworzone wrażenie przyzwolenia na jednostronną aneksję przez Izrael nawet jednej trzeciej Zachodniego Brzegu.

Izrael i Jordania postrzegają Rosję jako podmiot, który szybko umacnia swoją pozycję na Bliskim Wschodzie i zapewne zadecyduje o przyszłości Syrii⁵³. Trudno jednak myśleć o Rosji jako o gwarancie pokoju zdolnym zastąpić USA. Poza tym coraz większą rolę mogą odgrywać także Chiny, np. w związku z odbudową Syrii⁵⁴, czy inwestycjami w ramach Pasa i Szlaku.

Podsumowanie

Realia określające stosunki izraelsko-jordańskie dwadzieścia pięć lat po zawarciu *Traktatu* kształtowane są przez napięcia regionalne, bilateralne, a także inne rodzące się w wyniku rywalizacji mocarstw. Napięcia potęguje skomplikowana wewnętrzna sytuacja społeczno-polityczna w obu krajach. Ten stan niepewności wzmacnia deficyty zaufania, co ogranicza pole do podejmowania odważnych inicjatyw, generuje kryzysy i utrudnia ich efektywne rozwiązywanie. W rezultacie w okresie poprzedzającym dwudziestą piątą rocznicę *Traktatu* doszło do wydarzeń oddalających perspektywę budowania pokoju „ciepłego”.

Powtarzały się sytuacje kryzysowe wokół miejsc świętych w Jerozolimie, konfliktując władze izraelskie i wakf – organ zarządzający miejscami nadzorowanymi przez Jordanię. W lipcu 2017 r. Izrael, po zamordowaniu przez terrorystów dwóch strażników granicznych, zainstalował przy wejściu na Wzgórze Świątynne bramki wykrywające metale. Miało to zwiększyć bezpieczeństwo zwiedzających, lecz spowodowało zamieszki, prowadząc do odwołania decyzji⁵⁵. W tym samym miesiącu izraelski ochroniarz ambasadora zastrzelił atakującego go Jordańczyka i jeszcze jedną osobę. Emocje po obu stronach, wykorzystywane w wewnętrznych rozgrywkach politycznych, doprowadzi-

53 A. Yadlin, Z. Magen, *The Netanyahu – Putin Meeting: what was agreed, and what are Russia's intentions?*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight No. 1149, 18 III 2019 [dostęp 28 VI 2019]: DOI:10.2307/resrep19367.

54 R. De Stone, D.L. Suber, *China eyes Lebanese port to launch investments in Syria, region*, al-Monitor [online], 29 III 2019 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/03/china-lebanon-tripoli-port-investments-syria-reconstruction.html>>.

55 A. Issacharoff, *Palestinians celebrate victory after Israel capitulates, again, on Temple Mount*, “The Times of Israel” [online], 24 II 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/palestinians-celebrate-victory-after-israel-capitulates-again-on-temple-mount>>. Problemów przysparzają też wyznawcy modlący się na Wzgórzcu Świątynnym.

ły do odwołania całego personelu izraelskiej placówki⁵⁶, a nieobecność ambasadora trwała do września 2018 r.

W październiku 2018 r. Jordania poinformowała – z utrzymaniem rocznego terminu, ulegając społecznej presji i po wielokrotnych ostrzeżeniach pod adresem Izraela – że po dwudziestu pięciu latach przewidzianych *Traktatem* wycofa się z „dzierżawy” na rzecz Izraela dwóch przygranicznych terytoriów: Wyspy Pokoju w Naharayim/Baqura oraz enklawy Tzofar/Al-Ghamr. Decyzję uzasadniano postawą izraelskiego rządu dotyczącą m.in. Jerozolimy⁵⁷ oraz kanału nazywanego w skrócie Czerwone–Martwe. Nic nie wskazuje, aby podjęto negocjacje mające umożliwić rozwiązanie sporu: podjęto jedynie ograniczone pertraktacje, które pozwoliły rolnikom ze strefy Tzofar/Al-Ghamr opuścić enklawę z półrocznym opóźnieniem – co nastąpiło z końcem kwietnia 2020 r. Aby utrzymać „dzierżawę”, Izrael musiałby zaoferować Jordanii znaczące koncesje; możliwe jednak, że kwestia została potraktowana jako ustępstwo na rzecz stabilności Jordanii⁵⁸.

Eskalacja negatywnych nastrojów po stronie jordańskiej alienuje izraelskich zwolenników współpracy, wzmacniając rzeczników stosowania wobec spornych terytoriów palestyńskich metody faktów dokonanych. Sprawy sporne, chociaż nie podważają istoty traktatu pokojowego, ograniczają możliwości współpracy w kwestiach kluczowych, w sprawie rozwoju wymiany ekonomicznej i kontaktów międzyludzkich.

Pojawiły się zarazem nowe możliwości współpracy. EcoPeace Middle East postuluje, aby zamiast inwestycji w nieodnawialne zasoby gazu lub na problemy wynikające z demografii i zmian klimatu odpowiedzieć budową regionalnego systemu bezpieczeństwa wodno-energetycznego (a tym samym

56 S. Perry, *Economic cooperation is the only way to mend Jordan-Israel ties*, YNet News [online], 26 I 2018 [dostęp: 23 IV 2019], dostępny w internecie: <<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5075091,00.html>>.

57 *Jordan says chose not be flexible with Israel after cancels Treaty annexes*, The Jerusalem Post Staff [online], 22 X 2018 [dostęp: 27 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/arab-israeli-conflict/jordan-we-could-have-been-more-flexible-with-israel-but-chose-not-to-569939>>; R. Wootliff, A. Rasgon, *Dismantling 'Isle of Peace', Jordan chooses hardliners over Israel ties*, "The Times of Israel" [online], 21 X 2018 [dostęp: 27 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/dismantling-isle-of-peace-jordan-chooses-hardliners-over-israel-ties>>.

58 Sprawę utrudniają względy prawne: ziemia w rejonie Naharayim/Baqura od 1926 r. należy do właścicieli żydowskich. Jordania zobowiązała się traktować ich tak jak innych inwestorów zagranicznych. Zob. A. Rasgon, *Jordan vows to respect Israeli private property rights in Naharayia enclave*, "The Times of Israel" [online], 10 XI 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/jordan-vows-to-respect-israeli-private-property-rights-in-naharayim-enclave>>.

m.in. żywnościowego) opartego na inicjatywach, takich jak odsalarnie wody na wybrzeżach izraelskich i palestyńskich (Strefa Gazy), czy wykorzystanie energetyki słonecznej na jordańskich pustyniach. Organizacja zgłasza jednocześnie poważne zastrzeżenia środowiskowe do projektu Czerwone–Martwe⁵⁹.

Uwagę zwraca również wzrost izraelskiego importu z krajów Zatoki za pośrednictwem Jordanii⁶⁰. W sytuacji pokoju regionalnego, Jordania mogłaby być bramą dla izraelskiego handlu z tymi krajami, zarabiając na transzycie⁶¹. Rozwój takiej współpracy za pośrednictwem transregionalnych szlaków handlowych uzależniony będzie przede wszystkim od statusu kwestii palestyńskiej.

Bibliografia

- Abu Toameh K., *Jordan awaits Trump deal with fear, rumors*, “The Jerusalem Post” [online], 19 V 2019 [dostęp: 29 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/Middle-East/Jordan-awaits-Trump-deal-with-fear-rumors-590035>>.
- AFP, *Syrian White Helmets rescued through Israel leave Jordan for West*, “The Times of Israel” [online], 17 X 2018 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/syrian-white-helmets-rescued-through-israel-leave-jordan-for-west/>>.
- Alpher R., *Israeli right wants end to peace with Jordan*, ha-Arec [online], 24 XII 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <https://www.haaretz.com/israel-news/premium-israeli-right-end-peace-jordan-king-abdullah-ii-annexation-1.8295211>.
- El-Anis I., *Jordan in 2018: too stable to fail, too small to flourish*, IE MED Mediterranean Yearbook 2018, dostępny w internecie [dostęp: 5 X 2018]: <https://www.iemed.org/observatori/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2018/Jordan_Stable_Imad_El-Anis_Medyearbook2018.pdf>.
- Asseburg M., *Eastern Mediterranean dynamics and the evolving war in Syria: The risk of Military Spill-Over and policy options for the EU*, [w:] N. Goren (red.), *The Eastern Mediterranean. New dynamics and potential for cooperation*, EuroMeSCo Joint Policy Study, 9 III 2018.
- BBC News, *The Arab world in seven charts. Are Arabs turning their backs on religion?* [online], 24 VI 2019 [dostęp: 4 VII 2019], dostępny w internecie: <<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-48703377>>.

59 EcoPeace Middle East, *Water & Energy Nexus* [online], dostępny w internecie [dostęp: 23 VI 2019]: <<http://ecopeaceme.org/publications/publications/water-energy-nexus/>>.

60 Y. Gal, *Israel-Jordan...*, s. 11, 15.

61 Tamże, s. 7–8, 10, 17–18. W kontekście pytań o zewnętrznego hegemonia, co istotne, okazało się, że plan przekazania zarządzania portem w Hajfie chińskiej firmie napotkał na zdecydowany sprzeciw USA. Zob. H. Keinon, *After U.S. prod, ex-envoy to China says Haifa port deal must be reversed*, “The Jerusalem Post” [online], 9 I 2019 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/Israel-News/After-US-prod-ex-envoy-to-China-says-Haifa-Port-deal-must-be-reversed-576756>>.

- Beilin Y., *Could Israeli-Palestinian confederation bring peace?*, al-Monitor [online], 6 IX 2018 [dostęp: 27 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/09/israel-jordan-palestinians-us-donald-trump-mahmoud-abbas.html>>.
- Ben-David D., *Two wars and demography. A Long run view of Israel's recent elections*, Shores Institute for Socioeconomic Research, Policy Brief, May 2019, dostępny w internecie [dostęp: 1 VII 2019]: <<http://shores.institute/policy-brief-eng-ElectionsAnalysis.pdf>>.
- Braizat F., *Israeli views of peace, King and country*, "The Jordan Times" [online], 27 X 2018 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <<http://jordantimes.com/opinion/fares-braizat/israeli-views-peace-king-and-country>>.
- Chazan N., *The erosion of Israel's democracy*, "The Times of Israel" [online], 27 V 2019 [dostęp: 2 VII 2019], dostępny w internecie: <<https://blogs.timesofisrael.com/the-erosion-of-israels-democracy/>>.
- Commanders for Israel's Security, *Ramifications of West Bank Annexation: Security and beyond. Summary*, październik 2018, dostępny w internecie [dostęp: 31 V 2019]: <<https://israelpolicyforum.com>>; <<http://en.cis.org.il/wp-content/uploads/2018/12/RAMIFICATIONS-OF-WEST-BANK-ANNEXATION.pdf>>.
- Demonstrations in Jordan. A bona fide threat to the regime?*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight No. 1065, 7 VI 2018 [dostęp: 7 VI 2018], dostępny w internecie: <<https://www.inss.org.il/publication/demonstrations-jordan-bona-fide-threat-regime/>>.
- De Stone R., Suber D.L., *China eyes Lebanese port to launch investments in Syria, region*, al-Monitor [online], 29 III 2019 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/03/china-lebanon-tripoli-port-investments-syria-reconstruction.html>>.
- Due-Gundersen N., *Nationalism in Jordan: king, tribe, or country? Part two*, openDemocracy [online], 16 I 2017 [dostęp: 1 VII 2019], dostępny w internecie: <<https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/nationalism-in-jordan-king-and-tribe-or-love-of-country-part-tw>>.
- EcoPeace Middle East, *Water & Energy Nexus* [online], dostępny w internecie [dostęp: 23 VI 2019]: <<http://ecopeaceme.org/publications/publications/water-energy-nexus>>.
- Eran O., *Israel-Jordan. The peace agreement's 20th anniversary*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight 621, 26 X 2014 [dostęp: 14 V 2018], dostępny w internecie: <<https://www.inss.org.il/publication/israel-jordan-the-peace-agreements-20th-anniversary/>>.
- Gal Y., *Israel-Jordan cooperation: A potential that can still be fulfilled*, MITVIM, May 2018, dostępny w internecie [dostęp: 26 VI 2018]: <https://www.mitvim.org.il/images/English_-_Yitzhak_Gal_-_Israel-Jordan_cooperation_-_May_2018.pdf>.
- Glick C.B., *The real face of Jordan*, "The Jerusalem Post" [online], 20 III 2017 [dostęp: 26 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/Opinion/The-real-face-of-Jordan-484720>>.
- Gross J.A., *18 die as school trip swept away in Jordan flooding; Israel joins rescue effort*, "The Times of Israel" [online], 25 X 2018 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/at-least-10-killed-in-jordan-flooding-idf-joins-rescue-effort>>.
- Haak A., *The danger to Jordan of a Palestinian State*, BESA Perspectives Papers, 1 VIII 2018 [dostęp: 3 VI 2018], dostępny w internecie: <<https://besacenter.org/perspectives-papers/danger-jordan-palestinian-state/>>.

- Husseini R., *NAMA survey shines spotlight on Jordanian perceptions of foreign relations*, "The Jordan Times" [online], 16 X 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<http://www.jordantimes.com/news/local/nama-survey-shines-spotlight-jordanian-perceptions-foreign-relations>>.
- The idea of a Jordanian-Palestinian confederation. Revisited*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight No. 1092, 6 IX 2018 [dostęp: 6 IX 2018], dostępny w internecie <<https://www.inss.org.il/publication/idea-jordanian-palestinian-confederation-revisited/>>.
- Issacharoff A., *Palestinians celebrate victory after Israel capitulates, again, on Temple Mount*, "The Times of Israel" [online], 24 II 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/palestinians-celebrate-victory-after-israel-capitulates-again-on-temple-mount/>>.
- Jordan says chose not be flexible with Israel after cancels Treaty annexes*, Jerusalem Post Staff [online], 22 X 2018 [dostęp: 26 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Jordan-We-could-have-been-more-flexible-with-Israel-but-chose-not-to-569939>>.
- Kamin D., *For Syrian refugees in Jordan, aid from Israel comes in a whisper*, "The Times of Israel" [online], 20 X 2013 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/for-syrian-refugees-in-jordan-aid-from-israel-comes-in-a-whisper>>.
- Keinon H., *After U.S. prod, ex-envoy to China says Haifa Port deal must be reversed*, "The Jerusalem Post" [online], 9 I 2019 [dostęp: 30 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.jpost.com/Israel-News/After-US-prod-ex-envoy-to-China-says-Haifa-Port-deal-must-be-reversed-576756>>.
- Kuttab D., *King Abdullah stands strong on Jerusalem*, al-Monitor [online], 27 III 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/03/jordan-king-cancel-romania-visit-israel-jerusalem.html>>.
- Miller B., *Balance of power or the state-to-nation balance: explaining Middle East war-propensity*, "Security Studies" 2006, vol. 15, No. 4, s. 658–705 [dostęp: 15 V 2018], DOI: 10.1080/09636410601184587.
- Miller B., *The global sources of regional transitions from war to peace*, "Journal of Peace Research" 2001, vol. 38, No. 2, s. 199–225, dostępny w internecie [dostęp: 5 V 2018]: <<https://doi.org/10.1080/13523261003640967>>.
- Miller B., *When and how regions become peaceful. Potential theoretical pathways to peace*, "International Studies Review" 2005, No. 7, s. 229–267, dostępny w internecie [dostęp: 15 V 2018]: <<https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2005.00482.x>>.
- The Ministry of Regional Cooperation, *אזור התעשייה והתעסוקה שער הירדן (Strefa Przemysłowa Wrota Jordanu)*, dostępny w internecie [dostęp: 30 VI 2019]: <<http://www.morc.gov.il/Projects/Pages/JordanGate.aspx>>.
- Mitha F., *The Jordanian-Israeli relationship: The reality of 'cooperation'*, "Middle East Policy", vol. XVII, No. 2, dostępny w internecie [dostęp: 23 VI 2019]: <<https://mepc.org/jordanian-israeli-relationship-reality-cooperation>>.
- Al-Naser H.W., *New social enterprises in Jordan redefining the meaning of civil society*, Chatham House Middle East and North Africa Programme Research Paper, dostępny w internecie [dostęp: 14 V 2018]: <<https://www.chathamhouse.org/publication/new-social-enterprises-jordan-redefining-meaning-civil-society>>.
- Oudat M.A., Alshboul A., *'Jordan First': tribalism, nationalism and legitimacy of power in Jordan*, "Intellectual Discourse" 2010, vol. 18, No. 1, s. 65–96, dostępny w internecie

- [dostęp: 1 VII 2019]: <<https://journals.iium.edu.my/intdiscourse/index.php/islam/article/view/138>>, DOI: 10.3968/8378.
- Perry S., *Economic cooperation is the only way to mend Jordan-Israel ties*, “YNet News” [online], 26 I 2018 [dostęp: 23 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5075091,00.html>>.
- Portman M.E., Teff-Seker Y., *Factors of success and failure for transboundary environmental cooperation: projects in the Gulf of Aqaba*, “Journal of Environmental Policy & Planning” 2017, vol. 19, No. 6, s. 810–826, dostępny w internecie [dostęp: 29 VI 2019], <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1523908X.2017.1292873>>.
- Query Wizard for International Development Statistics, dostępny w internecie [dostęp: 30 III 2020]: <<https://stats.oecd.org/qwids>>.
- Rasgon A., *Jordan vows to respect Israeli private property rights in Naharayim enclave*, “The Times of Israel” [online], 10 XI 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.times-ofisrael.com/jordan-vows-to-respect-israeli-private-property-rights-in-naharayim-enclave>>.
- RefWorld, *Jordan: Rights and obligations of Palestinians living in Jordan without Jordanian citizenship, not including Palestinian refugees fleeing Syria since 2011, including employment, mobility and access to social services (2013–May 2014)*, dostępny w internecie [dostęp: 1 I 2019]: <<https://www.refworld.org/docid/53ecc8004.html>>.
- Ryan C.R., *Jordan and the Arab uprisings: regime survival and the politics beyond the state*, Columbia University Press, New York 2018.
- Saied M., *Is new energy league an alliance against Ankara?*, al-Monitor [online], 24 I 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/01/gas-regional-market-eastern-mediterranean-cairo-ankara.html>>.
- Scham P.L., Lucas R.E., “Normalization” and “anti-normalization” in Jordan: the public debate, “Middle East Review of International Affairs” 2001, vol. 5, No. 3, s. 54–70.
- Al-Sharif O., *Jordan can't afford to lose UNRWA battle*, al-Monitor [online], 30 VIII 2018 [dostęp: 27 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/08/jordan-support-unrwa-budget-palestinian-refugees.html>>.
- Al-Sharif O., *Jordan's political parties see uncertain future*, al-Monitor [online], 21 V 2018 [dostęp: 26 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/05/jordan-engineers-association-islamists-civil-coalition.html>>.
- Al-Sharif O., *Jordan's Syrian refugees are not going home anytime soon*, al-Monitor [online], 13 III 2019 [dostęp: 28 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/03/jordan-syrian-refugees-return-home-costs.html>>.
- Al-Sharif O., *25 years on, Jordan-Israel peace is frostier than ever*, al-Monitor [online], 23 X 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/10/jordan-israel-peace-treaty-anniversary-relations.html>>.
- Siddhartha P., *The communal fracturing of the Jordanian Muslim Brotherhood*, “Middle East Brief” 2018, January, No. 113, Brandeis University, dostępny w internecie [dostęp: 1 VII 2019]: <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/101-200/meb113.pdf>.
- Surkes S., *Sinking Israel-Jordan relations leave Dead Sea, a natural wonder, low and dry*, “The Times of Israel” [online], 7 XI 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/sinking-israel-jordan-relations-leave-dead-sea-a-natural-wonder-low-and-dry>>.
- Treaty of peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan*, dostępny w internecie [dostęp: 23 VI 2019]: <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20JO_941026_PeaceTreatyIsraelJordan.pdf>.
- UN Comtrade Database, dostępny w internecie [dostęp: 30 VI 2019]: <<https://comtrade.un.org/data>>.

Karolina Zielińska

Woolf R., Rasgon A., *Dismantling 'Isle of Peace', Jordan chooses hardliners over Israel ties*, "The Times of Israel" [online], 21 X 2018 [dostęp: 27 VI 2019], dostępny w internecie: <<https://www.timesofisrael.com/dismantling-isle-of-peace-jordan-chooses-hardliners-over-israel-ties>>.

Yadlin A., Magen Z., *The Netanyahu–Putin meeting: what was agreed, and what are Russia's intentions?*, The Institute for National Security Studies [INSS], Tel Aviv University, Insight No. 1149, 18 III 2019 [dostęp: 28 VI 2019], DOI:10.2307/resrep19367.

Zaken D., *Israel's political turmoil leaves economic peace with Jordan on hold*, al-Monitor [online], 13 XI 2019 [dostęp: 3 IV 2020], dostępny w internecie: <<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/11/israel-jordan-king-abdullah-red-sea-dead-sea-canal-peace.html>>.